

ЕКОНОМІЧНА РЕАЛЬНОСТЬ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Maltseva M.V. The economic reality of the primary school children / M.V. Maltseva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 30. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2015. – P. 372–381.

М.В. Мальцева. Економічна реальність дітей молодшого шкільного віку. Проаналізовано емоційний компонент ставлення дітей молодшого шкільного до багатства та бідності через вивчення оцінних ставлень, неусвідомлених або мало усвідомлюваних психічних феноменів особистості як результат складної пізнавальної діяльності, в якій поєднані когнітивні компоненти й афективно-особистісні фактори. Досліджено індивідуальний стиль поведінки, переживання й реагування в значимих і конфліктних ситуаціях, прихованих від спостереження аспектів особистості молодших школярів. Зроблено висновок, що до багатства діти молодшого шкільного віку ставляться, здебільшого, позитивно, до бідності, навпаки, негативно. Крім того, визначено, що ставлення до цих суспільних явищ має деякі відмінності залежно від статі. Виявлено динаміку емоційного фону ставлення до багатства, що свідчить про стабільність емоційної оцінки дівчат і вираженої тенденції спаду у хлопців позитивного фону та набуття ними нейтрального. Проаналізовано, що позитивний емоційний фон у ставленні до бідності був присутній лише в дівчаток у віці 8-10 років, нейтральний фон мали і хлопчики, і дівчатка, що з дорослішанням простежується тенденція до збільшення цього відсотка учнів. Зауважено, що економічні цінності визначаються через структурні компоненти, які у свідомості індивіда передбачають структурування, оформлення стимулів і надання їм певного значення. Виявлено основні цінності дітей молодшого шкільного віку, що обумовлюють статус багатства: гроші, дім, автомобіль, басейн, фонтан та домашні тварини. Зазначено фактори, що обумовлюють статус бідності: дім, дощ і домашні тварини. Констатовано, що найвагомішим фактором в ієрархії цінностей молодших школярів є дім. Зафіксовано динаміку емоційної оцінки, яка показує, що з дорослішанням хлопці й дівчата все більше вступають в економічні відносини, набувають деяких економічних знань, спостерігають економічну реальність, вчать аналізувати, порівнюють себе з однолітками за матеріальною ознакою, і ставлення до багатства та бідності набуває більш свідомого змісту. Охарактеризовано, як ставлення до багатства та бідності дає нам змогу більш об'єктивно

й комплексно виявити формування оцінки економічної реальності молодших школярів.

Ключові слова: багатство, бідність, економічна реальність, економічні цінності, емоційний компонент, гроші, дім, методика «Малюнок сім'ї», молодший шкільний вік.

М.В. Мальцева. Экономическая реальность детей младшего школьного возраста. Проанализирован эмоциональный компонент отношения детей младшего школьного возраста к богатству и бедности через изучение оценочных отношений, неосознанных или мало осознаваемых психических феноменов личности как результат сложной познавательной деятельности, в которой совмещены когнитивные компоненты и аффективно-личностные факторы. Исследован индивидуальный стиль поведения, переживания и реагирования в значимых и конфликтных ситуациях, скрытых от наблюдения аспектов личности младших школьников. Сделан вывод, что к богатству дети младшего школьного возраста относятся в основном положительно, к бедности, наоборот, негативно. Кроме того, определено, что отношение к этим общественным явлениям имеет некоторые отличия в зависимости от пола. Выявлено динамику эмоционального фона отношения к богатству, что свидетельствует о стабильности эмоциональной оценки девочек и выраженной тенденции спада положительного фона у мальчиков и приобретения нейтрального. Проанализировано, что положительный эмоциональный фон в отношении к бедности присутствовал только у девочек в возрасте 8-10 лет, нейтральный фон имели и мальчики, и девочки, также по мере взросления прослеживается тенденция к увеличению этого процента учеников. Замечено, что экономические ценности определяются через структурные компоненты, которые в сознании индивида предусматривают структурирование, оформление стимулов и предоставления им определенного значения. Выявлены основные ценности детей младшего школьного возраста, определяющие статус богатства: деньги, дом, автомобиль, бассейн, фонтан и домашние животные. Указаны факторы, обуславливающие статус бедности: дом, дождь и домашние животные. Констатировано, что наиболее значимым фактором в иерархии ценностей младших школьников есть дом. Зафиксирована динамика эмоциональной оценки, которая показывает, что по мере взросления ребята все больше вступают в экономические отношения, приобретают экономические знания, наблюдают экономическую реальность, учатся анализировать, сравнивают себя со сверстниками по материальному признаку, и отношение к богатству и бедности приобретает более осознанное содержание. Охарактеризовано, как отношение к богатству и бедности даёт нам возможность более объективно и комплексно определить формирование оценки экономической реальности младших школьников.

Ключевые слова: богатство, бедность, экономическая реальность, экономические ценности, эмоциональный компонент, деньги, дом, методика «Рисунок семьи», младший школьный возраст.

Актуальність проблеми. В залежності від вікових особливостей індивіда відбувається включення в різноманітну економічну реальність. А.Л.Журавльов, Т. В. Дробишева [2] зауважують, що уявлення молодших школярів про бідну/багату людину як компонент економічної свідомості формується в дитинстві в умовах економічної соціалізації через спілкування з батьками, в процесі читання казок, перегляду дитячих фільмів і мультфільмів, реклами, а також при порівнянні себе з однолітками за матеріальною ознакою.

Формування перших монетарних уявлень тісно пов'язано з використанням дітьми грошей, через посередництво яких відбувається ознайомлення з іншими економічними поняттями. Психологічне ставлення до грошей, констатує І. К. Зубіашвілі [1], – це емоційно забарвлені уявлення та оцінки об'єктів, явищ чи подій, пов'язаних із грошовим регулюванням життя суспільства, груп чи окремих особистостей.

О. В. Козлова [3], враховуючи співвідношення когнітивного, поведінкового й емоційного компонентів моделей економічних уявлень у дітей, виділила стадії економічної соціалізації в дитинстві, зауважуючи, що головним чинником входження в економічний світ є особистий досвід у сфері «купівлі-продажу».

Одним із основних завдань в дослідженні економічної реальності в молодшому шкільному віці є виявлення емоційних компонентів та сприймання ними економічних цінностей. Однак, діти молодшого шкільного віку не завжди можуть адекватно реагувати на бурхливий розвиток економічних відносин, диференціацію суспільства на багатих та бідних.

Завдання дослідження: на основі літературних джерел та емпіричних даних визначити сприймання економічної реальності молодшими школярами через вивчення оцінних ставлень, неусвідомлених аспектів особистості.

Виклад основного матеріалу. З метою виявлення емоційного фактору ставлення до бідності та багатства застосована методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (В. Вулф [5]), що відноситься до експресивних проєктивних методик. Сутність методу полягає у створенні досліджуваним малюнків на вільну або задану тему. Процедура складалася з виконання двох малюнків. Досліджуваному давалася інструкція «Намалюй, будь ласка, багату сім'ю, на другому аркуші – бідну». Для експерименту були потрібні 2 аркуші білого паперу (21x29 см) та кольорові олівці. Слід зауважити, що слово «сім'я» не пояснювалось, якщо дитина запитувала, що йому малювати, експериментатор просто повторював інструкцію. В експерименті взяли участь 432 учні 1-4-х класів м. Вінниці.

Час виконання завдання не обмежувався, однак зверталась увага на такі аспекти: послідовність малювання деталей, паузи більше 15 секунд, стирання деталей, спонтанні коментарії дитини, емоційні реакції та їх зв'язок із зображувальним змістом.

Після виконання завдання досліджуваному були поставлені запитання:

1. Скажи, хто зображений на малюнку?
2. Де вони знаходяться?
3. Що вони роблять?
4. Їм весело чи сумно? Чому?
5. Хто щасливий? Чому?
6. Хто нещасний? Чому?

Так, спочатку діти зображали багату сім'ю, наступною для виконання була бідна сім'я. Коли діти розпочали роботу над малюнками, було помітно, що вони з радістю, використовуючи яскраві кольори, зображали багату сім'ю. Розмір роботи заповнював весь аркуш, що свідчить про звеличення багатства в уяві. Нерідко можна було почути: «Чи гарно я зобразив(ла) веселих?», тобто у дітей неусвідомлено одразу виникла асоціація – «багаті – веселі» і, відповідно малюнок виконувався з позитивом, у гарному настрої.

Експеримент показав, що емоційний фон у 75,1% дітей представлений як позитивний. Люди зображалися усміхнені, здорові, щасливі. Присутній також нейтральний фон у 20,5% та навіть негативний – 4,4%, що говорить про неоднозначне ставлення до багатства як явища економічної реальності. Ставлення до багатства залежно від статі (табл. 1) має деякі відмінності: так, у дівчаток переважає позитивний фон малюнків і складає в середньому за всією вибіркою – 89,9%, а у хлопчиків – лише 60,3%.

Таблиця 1

Емоційний фон малюнків молодших школярів стосовно багатой сім'ї залежно від статі, %

Емоційний фон малюнку	Групи порівняння								Середнє арифметичне за всією вибіркою	
	1 класи		2 класи		3 класи		4 класи			
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Позитивний	65,1	90,8	63,4	90,1	59,1	89,9	53,5*	88,9	60,3	89,9
Негативний	8,5	0	8,3	0	8,2	0	10,1	0	8,8	0
Нейтральний	26,4	9,2	28,3	9,9	32,7	10,1	36,4	11,1	30,9	10,1

* $P \geq 0,01$

Варто звернути увагу, що у дівчаток абсолютно відсутній негативний фон малюнків, а у хлопчиків він присутній тільки у 8,8%. Крім того, близько третини хлопців, 30,9%, нейтрально ставляться до «багатства» і з дорослішанням цей відсоток збільшується. У дівчаток ці показники значно нижчі, лише 10,1%. Ця тенденція розвивається в молодшому шкільному віці, причинами можуть бути статеві відмінності психологічного подолання труднощів (це і труднощі подолання бідності, примноження та збереження багатства). Жіночій статі притаманна емоційна експресія, відмова від проблеми та нової інформації. Чоловікам притаманне реальне бачення речей, їх аналіз, пошук нової інформації та вирішення проблеми.

Отже, динаміка емоційного фону свідчить про стабільність емоційної оцінки дівчат і вираженої тенденції спаду у хлопців позитивного фону та набуття ними нейтрального.

При виконанні другого малюнку в дітей була присутня асоціація «бідні – сумні», ці малюнки зображалися швидко, без промальовування окремих деталей, темними кольорами, про що свідчить емоційний тон малюнка – у 75,5% – він негативний. Ці роботи були невеликих розмірів, що означає наявність комплексу меншовартості, схильність до депресії, емоційну залежність, відчуття дискомфорту. Малюнки досить часто були розміщені у нижній частині аркуша – почуття беззахисності, занижена самооцінка. Разом з тим, нерідко був присутній дощ, що є символом депресивного настрою, люди були сумними та маленькими, що говорить про тривожність цих персонажів. Крім того, на деяких малюнках були присутні небезпечні предмети – зброя, ножі, що є ознакою агресивності та суперництва.

Деякі діти запитували в експериментатора:

- Можна я не буду малювати бідну сім'ю?
- Чому? – запитував експериментатор.
- Вони сумні, а я не хочу малювати сумних.
- А ти спробуй...
- Ні, не хочу.

З таких реакцій видно, що до бідності негативне ставлення сформоване вже в молодшому шкільному віці, а негатив бажає бути витісненим і є неприйнятним.

Варто звернути увагу, що близько п'ятої частини молодших школярів нейтрально ставиться до бідності, що говорить про спокійне ставлення до цього економічного явища, а в 2,4% навіть присутній позитивний фон малюнку, швидше всього такий настрій пов'язаний із емпатією до бідних людей.

Як виявило дослідження, ставлення, молодших школярів до бідності залежно від статі також має відмінності (табл. 2). Позитивний емоційний фон був присутній лише у дівчаток – 4,7%, і то у віці 8-10 років, адже саме вони більш вразливі та чуйні, схильні до переживань та жалості. Нейтральний фон мали і хлопчики (22,7%), і дівчатка (21,6%), також з дорослішанням простежується тенденція до збільшення цього відсотка учнів.

Таблиця 2

**Емоційний фон малюнків молодших школярів,
стосовно бідної сім'ї, залежно від статі, %**

Емоційний фон малюнку	Групи порівняння								Середнє арифметичне за всією вибіркою	
	1 класи		2 класи		3 класи		4 класи			
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Позитивний	0	0	0	0	0	8,3	0	10,3	0	4,7
Негативний	87,5	89,7*	82,9	83,5	76,4	71,6	62,5	50,1	77,3	73,7
Нейтральний	12,5	10,3	17,1	16,5	23,6	20,1	37,5*	39,6	22,7	21,6

* $P \geq 0,01$

Динаміка емоційної оцінки свідчить про високу тенденцію нейтрального ставлення до бідності з дорослішанням молодших школярів, адже діти набувають деяких економічних знань, спостерігають економічну реальність, вчаться аналізувати, порівнюють себе з однолітками за матеріальною ознакою та ін. і ставлення до цього суспільного явища набуває більш свідомого змісту.

За результатами дослідження, основними цінностями оцінювання особистістю молодшого шкільного віку економічної реальності, що обумовлюють статус багатства, були виділені такі: гроші, дім, автомобіль, басейн, фонтан і домашні тварини. Найвагомим фактором в ієрархії цінностей багатства молодших школярів є дім – 61,5%, тож більшість дітей розуміють важливість та необхідність мати житло.

Серед цінностей, що обумовлюють статус багатого сім'ї, діти виділили: гроші (29,8%), автомобіль (22,2%), басейн, фонтан (21,3%) і домашніх тварин (7,9%). Причинами саме такого бачення економічної реальності можуть бути вплив засобів масової інформації, власна взаємодія в економічному просторі та ін.

Цінності, що обумовлюють статус багатого сім'ї, мають деякі відмінності залежно від статі (табл. 3). Так, серед усіх груп по-

рівняння між класами видно, що хлопчики тримають лідерство в усіх аспектах, на відміну від емоційного фону малюнку багатії сім'ї, що опосередковано більшою матеріальною мотивацією тих цінностей, що обумовлюють статус багатії сім'ї. Саме майбутнім чоловікам вже в молодшому шкільному віці притаманний реальний погляд на речі, що супроводжується чіткою конкретикою явища багатства.

Таблиця 3

**Цінності молодших школярів щодо багатства,
залежно від статі, %**

Цінності	Групи порівняння								Середнє арифметичне за всією вибіркою	
	1 класи		2 класи		3 класи		4 класи			
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Гроші	29,6	20,1	31,3	20,8	33,3*	23,8	40,6	38,7	33,7	25,9
Дім	60,2	48,5	62,5	59,7	64,8	50	76,5	68,2	66,3	56,6
Автомобіль	21,3	10,2	25,3	12,4	27,5	14,3	41,4	24,6	28,9	15,4
Басейн, фонтан	19,1	17,6	21,1	10,6	27,6	19,5	30,5	24,2	24,6	18
Домашні тварини	6,3	4,2	9,3	6,8*	11,7	7,1	12,8	5,1	10	5,8

* $P \geq 0,01$

Результати, представлені вище, свідчать про те, що з віком хлопці і дівчата, все більше вступаючи в економічні відносини, набувають знань про цінності, що вважаються статусом багатства, оскільки бачимо тенденцію до збільшення в усіх групах порівняння.

Що ж було зображено на тих малюнках, які так не хотілося малювати молодшим школярам? Можна виділити три основні аспекти, на які діти звернули увагу: дім – 39,2 %, хоч і не такий великий та добротний як з протилежної сторони, дощ – 18,9 % та домашні тварини – 3,4 %.

Слід звернути увагу, що «дім» присутній на малюнках і багатства, і бідності, що швидше за все пов'язано з потребою в безпеці, захисту та стабільності, що є базовим для задоволення всіх інших потреб.

Емоційне сприйняття особистості молодших школярів бідності, залежно від статі (табл. 4), показало, що хлопчики з дорос-

лішанням концентруються на більш реальних і важливих речах, таких як дім, а дощ, тобто тривожність, з'являється все рідше.

Таблиця 4

**Цінності молодших школярів щодо бідності,
залежно від статі, %**

Цінності	Групи порівняння								Середнє арифметичне за всією вибіркою	
	1 класи		2 класи		3 класи		4 класи			
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Дім	26,1	19,3	38,4	25,7	56,7	28,1	72,7	46,3*	48,5	29,9
Дощ	29,3	16,3	26,6	14,5*	24,2	13,3	18,4	8,7	24,6	13,2
Домашні тварини	2,3	1,7	3,3	1,8	5,2	2,8	6,3	3,4	4,3	2,4

* $P \geq 0,01$

Динаміка також показує, що в усіх респондентів з віком наявна тенденція до збільшення за цінністю «дім» і «домашні тварини». За індикатором «дощ», навпаки, спостерігається тенденція до зменшення. Пояснити такі результати можна тим, що з дорослішанням молодші школярі все більше знайомляться з економічною реальністю, і ставлення до бідності стає спокійнішим.

Висновки. Дослідження економічної реальності дітей молодшого шкільного віку показало, що до багатства діти ставляться здебільшого позитивно, а до бідності, навпаки, негативно. Основними цінностями оцінювання особистістю молодшого шкільного віку, що характеризують сім'ю як багату, були виділені наступні: дім, гроші, автомобіль, басейн, фонтан та домашні тварини. Цінності, що характеризують сім'ю як бідну: дім, дощ та домашні тварини. Варто підкреслити, що найвагомим фактором в ієрархії цінностей молодших школярів є дім.

Перспектива подальших досліджень полягає у розробці довготривалої, цілеспрямованої, постійно здійснюваної системи заходів для молодших школярів з метою адекватного оцінювання економічної реальності.

Список використаних джерел

1. Зубіашвілі І. К. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників.: Дис... канд. наук: 19.00.05 / І. К. Зубіашвілі. – Київ, 2009. – 268 с.

2. Журавлев А. Л. Представления младших школьников о богатых и бедных / А. Л. Журавлев, Т. В. Дробышева // Вестник практической психологии образования. – 2009. – № 2(19). – С. 33–38.
3. Козлова Е. В. Психологические особенности социализации на разных этапах детства: Дис... канд. псих. наук: 19.00.07 / Е. В. Козлова. – М., 1998. – 150 с.
4. Ложкін Г. В. Економічна психологія: навчальний посібник / Г. В. Ложкін. – К. : Професіонал, 2004. – 304 с.
5. Галян І. М. Психодіагностика: навчальний посібник / І. М. Галян. – К. : Академвидав, 2009. – 464 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Zubiashvili I. K. Stavlennja do groshej jak faktor ekonomichnoi' socializacii' starshoklasnykiv.: Dys... kand. nauk: 19.00.05 / I. K. Zubiashvili. – Kyi'v, 2009. – 268s.
2. Zhuravlev A. L. Predstavlenija mladshih shkol'nikov o bogatyh i bednyh / A. L. Zhuravlev, T. V. Drobysheva // Vestnik prakticheskoi psihologii obrazovanija. – 2009. – № 2(19). – S. 33–38.
3. Kozlova E. V. Psihologicheskie osobennosti socializacii na raznyh jetapah detstva: Dis... kand. psih. nauk: 19.00.07 / E. V. Kozlova. – M., 1998. – 150 s.
4. Lozhkin G. V. Ekonomichna psihologija: navchal'nyj posibnyk / G. V. Lozhkin. – K. : Profesional, 2004. – 304 s.
5. Galjan I. M. Psychodiagnostyka: navchal'nyj posibnyk / I. M. Galjan. – K. : Akademvydav, 2009. – 464 s.

M.V. Maltseva. The economic reality of the primary school children. The affective component of primary school children's attitude towards wealth and poverty was analyzed through the study of evaluative relations, person's unconscious psychic phenomena. This component is the result of complex cognitive activity which combines cognitive components and affective factors of a personality. The individual style of behaviour, emotions and responses to significant and conflict situations and the individual aspects of primary school children hidden from the observation are investigated. It is concluded that the primary school children have a positive attitude towards wealth and a negative one towards poverty. Moreover, the attitude towards these social phenomena depends on the sex. The dynamics of the emotional background of the attitude to wealth is found out. It indicates the stability of the emotional evaluation expressed by girls and the evident tendency to the decline in positive background changing into neutral expressed by boys. The research showed that only girls at the age of 8-10 years old have the positive emotional background to the poverty, both, girls and boys, have the neutral background and there is a tendency

of growth of the students' number with neutral background. The economic values are defined by means of structural components. These values are structured, given stimuli and taken on special significance. The primary school children's dominant values which provide wealth status such as money, a house, a car, a swimming pool, a fountain and pets are explored. The factors which provide the status of poverty are a house, rain and pets. It is stated that the most significant factor in the hierarchy of primary school children's values is a house. The dynamic of emotional assessment is determined. It shows that when boys and girls grow up, they establish more and more economic relationships, gain some economic knowledge, observe the economic reality, learn to analyze, compare themselves with their peers on material grounds and the attitude towards wealth and poverty becomes more conscious. It is observed that the attitude to wealth and poverty gives us the opportunity to take a more serious and objective view of the formation of primary school children's assessment of economic reality.

Key words: poverty, wealth, economic reality, economic values, emotional component, home, money, primary school age, method of «family picture».

Received July 12, 2015

Revised August 21, 2015

Accepted September 20, 2015

УДК 159.922.7:616-036.81

М.О. Марценюк

marcenuk.marina@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗ І МЕТОДИ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

Martseniuk M.O. Peculiarities of crisis experience and methods of psychological assistance to children in crisis situations / M.O. Martseniuk // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufrieva. – Issue 30. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2015. – P. 381–397.

М.О. Марценюк. Особливості переживання криз і методи надання психологічної допомоги дітям у кризових ситуаціях. У статті розглянуто актуальне сьогодні питання – це збереження психологічного здоров'я дітей і підлітків в контексті здійснення психологічного супроводу при